

Bir Hoşgörü Filozofu: Locke

Fatih Demirci*

Bilgi felsefesini içeren *İnsanın Anlama Kabiliyeti Üzerine Bir Deneme* ile siyasî felsefesini içeren *Hükümet Üzerine İki İnceleme*'si, Locke'un çoğunlukla sadece bir bilgi ve siyaset filozofu olarak anılmasına yol açar. Oysa o, aynı zamanda, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*'un da yazarıdır ve bir bilgi teorisyeni olduğu kadar bir hoşgörü filozofudur da. Yaşadığı tecrübelerin dışında, geliştirdiği düşünce ve teoriler, onu, hoşgörü düşüncesinin bir siyaset ve toplum felsefesinin en temel niteliği olması gerektiği sonucuna ulaştırmış ve onun evrensel bir hoşgörü teorisini inşa etmesini sağlamıştır. Çağdaşı veya onu önceleyen pek çok entelektüelin cadılığa inandığı ve bir cinnet hâline gelen cadı avını onayladığı bir dönemde Locke, insanın ahlâkî bir varlık olarak özgür olması gerektiğini, çünkü, insanı davranışlarından sorumlu tutmak için bu özgürlüğün ona Tanrı tarafından verildiğini söylemekteydi. Bugün genelgeçer doğrular hâline gelen bu görüşlerin, o dönem Avrupa'sı için radikal bir atak teşkil ettiğini belirtmeliyiz.

Eski Locke: Hoşgörüsüzlükten Hoşgörüye

Locke bir hoşgörüsüzlük çağında yaşadı. Katoliklerle Protestanlar arasındaki Otuz Yıl

Savaşları bütün şiddetiyle sürerken 1632'de, dindar bir Püriten ailede dünyaya gözlerini açmıştı. O yıllarda Ortaçağ'dan gelen dinî bağnazlık, bütün Avrupa'da hüküm sürüyordu. Katoliklerle Protestanlar arasındaki çatışmalar, neredeyse bütün Avrupa'da devam etmekle beraber, bununla sınırlı kalmayan bir dinî hoşgörüsüzlük hayli yaygın bir durumdu. Bütün bunların yanında, Locke'un yaşadığı yıllarda İngiltere'de iç savaş vardı ve Locke, ilk önceleri siyasal düşüncesini, iç savaşın sona erdirilmesi için egemene mutlak yetkiler verilmesini öneren Hobbes çizgisinde oluşturmaya başladı. Bu dönemde dinî ve siyasî çatışmaların çözümünün mutlak bir monarşide olduğunu düşünüyordu. 1660'larda yazdığı fakat yayınlamadığı *Two Tracts On Government* adlı eser, tümüyle bir monarşi savunusu niteliğini taşıyordu (Bagby, 2002: 86). Bu dönemde Locke, ülkesindeki diğer insanlar gibi, siyasal kargaşadan olağanüstü derecede korkuyordu ve hoşgörüden çok, otoriteye itaatten yandı. Ona göre, yönetici, günaha girmesine sebep olacak yasalar bile çıkarsa, bireyler onun yükümlülüklerini yerine getirmek zorundaydı, çünkü egemen, toplumdaki bütün insanların bütün faaliyetleri üzerinde mutlak yetki sahibiydi. Zira, ona göre, din kalpte

* Gazi Üniv., Sos. Bil. Ens. Doktora öğrencisi.

bulunurdu, bizim dış eylemlerimizde değil. İnsanlara dinlerini özgür ve sınırsız yaşama-ları imkânını verdiğinizde, onların nerede duracağını bilemezsiniz ve sonuçta da bu, iş-kence ve dinî öfkeyi ortaya çıkaracaktı. Çün-kü, kalabalıklar deniz gibiydi, kendini sınırla-mayı bilmez, her zaman daha fazlasını ister ve asla tatmin olmazdı. Öyleyse, yönetici, toplumun huzurunu tehdit eden tatmin ol-mamış birkaç kişiye müsamaha gösterme-meliydi. Cezalar uygulamak, bu gibi durum-larda, düzensizliği önlemenin en etkili yolu-ydu. Cezalar ve kuvvet, muhalifleri itaate ve uyuma zorlayacaktı. Kısaca, eski Locke için hoşgörü, isyan ve anarşinin diğer adıydı.

Locke, 1665'te diplomatik bir görevle Brandenburg'a (Almanya) gitti. Böylece, ilk defa İngiltere'den ayrılmıştı. Bu şehirde gör-düğü dinî hoşgörü pratikleri Locke'u derin-den etkilemiş ve görüşlerini yumuşatmasına sebep olmuştu. Çünkü burada, Kavinistlerin, Lutherilerin ve hatta Katoliklerin bile ser-bestçe ibadetlerini yerine getirmelerine izin verilmişti. Mektuplaşmalarında yazdıkların-dan anladığımız göre, Locke, buradaki hoş-görü gözlemlerini biraz da hayretle arkadaş-larına aktarıyordu. Locke'un gözlemlerine göre, orada, herkes, bir diğerinin, kendince cennete götüreceği yolu seçmesine sessizce müsaade ediyordu. Locke, bu gözlemlerle il-gili kanaatlerini, "...din konusunda arala-rında herhangi bir kavga ve düşmanlık göz-lemleyemiyorum. Onlar, gizli bir nefret veya kin olmaksızın farklı görüşlere sahip olmaktan da hoşnutlar" (Ashcraft, 1986: 88-92) diye ifade ediyordu. Bu, muhtemelen, Locke'un hoşgörü konusundaki görüşlerini değiştiren ilk gözlemdi ve sonraki tecrübeleri bu göz-lemlerini daha da pekiştirecekti.

Oxford sonrası Shaftesbury'nin hizmetin-deyken 1667'de yazdığı fakat yayınlamadığı *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup* (A Letter On Toleration) kadar ünlü olmayan *Hoşgörü Üs-*

tüne Bir Deneme'sinde (An Essay On Toleration) Shaftesbury'nin de etkisiyle gö-rüşlerini yumuşatan Locke'un vardığı sonuç, hoşgörünün sivil düzeni ve uyumu artıracağı yönündeydi. Fakat, ona göre, halkının barış, esenlik ve güvenliği için dinî faaliyetleri re-güle etmek, hâlâ egemen yöneticinin sorum-luluğundaydı (Dunn, 1984: 25).

Fransa İzlenimleri

Locke, siyasî faaliyetleri yüzünden takip edil-diği için, 1675'te Fransa'ya gitmek zorunda kalmıştı. Locke'un ziyaret ettiği dönemde Fransa'da XIV. Louis hükümrandı ve Fran-sız mutlakiyeti gücünün doruklarına çıkmış-tı. Fransız kültürünün saygınlığının zirveye ulaştığı dönem olan 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın başlarında XIV. Louis'nin hü-kümetinin gücüne ve ululuğuna duyulan hayranlığa, Fransız edebiyatına, Fransız stili-ne ve beğenisine karşı duyulan, aynı dere-ce, hatta daha büyük bir hayranlık da ek-lenmişti (Mcneil: 587). Ünlü egemenlik teorisyeni Jean Bodin'in ilkelerini belirlediği mutlak monarşi, din savaşları sonrasında Fransa'da IV. Henry, Richelieu ve XIV. Louis tarafından uygulama alanına konmuş-tu. Otoritesi, *Kralın Kutsal Hakları* doktrini (kralları Tanrı atar, onlar Tanrı'nın tahtında otururlar ve yalnız ona karşı sorumludurlar) (Pennington, 1989: 212) ve *Kutsal Kitaba göre Siyaset* kitabının yazarı Papaz Jacques Bossuet tarafından ifade edilen kavramlarla güçlendirilmişti. Krala itaatin dinî bir borç olduğu kadar vicdanî bir borç olduğunu sa-vunan Bossuet (Göze, 1998:151), "*kralın kişiliği kutsaldır... tüm devlet odur ve tüm insanlığın gücü onda toplanmıştır.*" diyordu. Bu anlayış, "*Kralları egemen kulan Tanrı'dır*" anlayışından kaynaklanıyordu. XIV. Louis ise, kısmî monarşiyi mutlak monarşiye dö-nüştürmeye çalışıyordu. Kralları, "*tebaasının babaları*" olarak tanımlarken, ülkenin, "*sade-*

ce Tanrı'ya hesap veren kralların" yönetiminde olmasına vurgu yapıyordu. Stephen Lee'ye göre, Voltaire'in ona izafe ettiği "Devlet benim" (l'état cest moi) sözünü söylediği belki doğru değildi (Lee, 2002: 168–175) ama aslında devlet O'ydu. Onun kırk dört yıllık dönemi (1661–1715) acımasız bir tahakküm dönemi olarak bilinmektedir.

Locke'un ziyaret ettiği Fransa, hoşgörünün değil hoşgörüsüzlüğün egemen olduğu bir yerdi; zira, Bossuet'nun 1691'de övünerek dile getireceği gibi, Katoliklik bütün dinlere karşı en az hoşgörülü dindi. Dinî hoşgörü, ona göre bir sapkınlıktan başka bir şey değildi. Locke'un bu dönem Fransası'yla ilgili notları, onun, hem Fransız yönetiminin Protestanlara yönelik baskılarına hem de XIV. Louis'nin mutlakıyetçi anlayışına duyduğu tiksintiyi yansıtmaktaydı (Toku, 2003: 23).

Hollanda Tecrübesi ve Yeni Locke

İngiltere'ye 1679'da döndükten sonra Locke, Lord Shaftesbury'nin yanında siyasî faaliyetlerini devam ettirirken, 1683'te yeniden yurt dışına kaçmak zorunda kaldı ve Hollanda'ya gitti. Hollanda tecrübesi, Locke'un hoşgörü felsefesinde çok önemli bir dönüm noktası olacaktır. Dinî bağnazlığın en şiddetli bir şekilde yaşandığı bir çağda yaşayan Locke'un Hollanda'daki hoşgörü tecrübesi, onun dinî hoşgörüyle ilgili tereddütlerini bütünüyle gidermiş görünmektedir. Locke'un 1683–1689 yılları arasında yaşadığı Hollanda, politik çeşitliliği bakımından dikkat çekici bir görünüm arz ediyordu. Bir hoşgörü ülkesi olarak göze çarpan Hollanda, temelde bir ticaret ülkesiydi ve her yerle ve her dinden insanla ticaret yapıyor ve hemen herkesin oraya yerleşip oranın zenginliğine katkıda bulunmasına imkân sağlıyordu. Yahudiler, Baptistler, Lutherçiler, hatta biraz gölgede kalmayı kabul ederlerse Katolikler bile bu hakka sahipti (Wills JR, 2002: 298). 17. yüzyıl

Hollanda'sı, din özgürlüğüne giden yolda Reformasyonun ekonomik ve siyasî etkilerinin en belirgin olduğu ülkelerden biriydi. Reformasyonun en önemli sonuçlarından biri, her iki tarafta da hoşgörüsüzlüğü artırması ve baskıların ortaya çıkmasıyla, ülke içi veya ülkeler arası göçlere neden olmasıdır. Katoliklerin bir kısmı Protestan ülkelere kaçmışlardı, ama asıl büyük hareket, Protestanların, Fransa'dan, aralarında Hollanda'nın da olduğu diğer ülkelere sığınmış olmalarıdır. Bunlara sahip çıkılmasının nedeni, dinsel olduğu kadar, göç edenlerin, ev sahiplerinin sahip olmadığı endüstriyel becerilere sahip olmasıydı da. Fakat, göç ettikleri ülke din değiştirence, onlar da göç etmek zorunda kalmalarına rağmen, en rahat ettikleri ülkeler, İngiltere ve Hollanda olmuştu. İngiltere'de endüstriye önemli katkıları olmuşken, İspanya'yla süren uzun savaşta (1566–1648) Protestanların Hollanda'ya göç etmeleri, Hollanda'nın Avrupa'nın başat ticarî gücü olmasına büyük katkıda bulundu. 1598'de ilân edilen ve Protestanlara hoşgörü sağlayan Nantes Fermanı'nın 1685'te ilga edilmesiyle, Fransa'dan Hollanda'ya gelenlerin sayısında da artış olmuştu. 1680'li yıllarda Hollanda'da, Roma Katolikleriyle ilgili kısıtlayıcı yasalar kaldırılmamış olmakla birlikte, Avrupa'nın diğer ülkelerinde rastlanmayan bir dinî hoşgörü hüküm sürüyordu. (Labrousse, <http://etext.lib.virginia.edu/cgi-local/DHI/dhi.cgi?id=dv4-17>)

Protestan ülkelerde yeni düzen, doğası gereği bölünme eğilimi taşımaktaydı, zira resmî kilise kurulduğunda bunun öğretilerinden hoşlanmayan halk, yeni mezhepler hâlinde bölünüyordu. İngiltere'de bunların tümüne verilen adla konformist olmayanlar (nonconformistler), ayrılıkçılıktan çok çekmiş, Fransa'da resmî öğretilerden ayrılanlar için ise, hayat daha da çekilmez hâle gelmişti. Kısaca, hoşgörü, çok yavaş büyüyen bir çiçektir

ve haksızlık ve baskılar insanları göçe zorlamaya devam ediyordu. (Heaton, 1995: 198–199). Bu şartlar altında Hollanda'nın hoşgörü ortamı, hem ticarî ve ekonomik gelişmenin hem de siyasî dinginliğin ortaya çıkmasını sağlıyordu. Bu hoşgörü ortamının sonucu olarak Hollanda'da, o dönemki Avrupa'ya göre olağanüstü sayılabilecek bir dinî ve siyasî çeşitlilik görülüyordu. Bazı kaynaklara göre, 17. yüzyıl Avrupası'nda din özgürlüğünün korunabildiği iki ülkeden biri Osmanlı İmparatorluğu'yken, diğeri de Hollanda idi. Nitekim, İspanya'dan kovulan Yahudilerin bir kısmı Osmanlı Devleti'ne sığınırken, diğeri de Hollanda'ya yerleşmişlerdi. Ayrıca, baskılardan kurtulmak isteyen aydınlar da genellikle Hollanda'yı tercih ediyorlardı, çünkü dil, alfabe, basımevleri, din ve geleneklerin yakınlığı yönünden Hollanda, nispeten dinî hoşgörüsü olan Osmanlı'ya göre eşsiz imkânlar sunuyordu (Tuğcu, 2000: 454). Hem bu imkânlar hem de nispeten geniş özgürlükler nedeniyle, 17. yüzyılın önemli kitapları Hollanda'da basılıyor, fakat özellikle Katolik Kilisesi tarafından sakıncalı bulunanlar –ki çoğu sakıncalı bulunuyordu- Yasak Kitaplar Listesi'ne (*Index Librorum Prohibitivum*) dâhil ediliyordu. Bundan dolayı, basılmanın yanında okunma özgürlüğü de daha çok Hollanda'da bulunuyordu. Hollanda, bu nedenle, nispeten küçük bir ülke olmasına rağmen, basılan kitapların hacmi bakımından Avrupa'nın en önde gelen ülkesiydi. (Golob, 1948: 286). Örneğin, Batı felsefesi için bir dönüm kabul edilen Descartes, özgür ortamı nedeniyle, 1628'den 1649'a kadar Hollanda'da yaşamayı tercih etmiş, eserlerini burada yazmış ve bastırmıştı. Bunun için Hollanda, özellikle üniversitelerinde daha erken bir zamanda Aristoteles geleneğini terk etmiş, Descartes felsefesini benimsemişti. Bundan dolayı, Russell'a göre, 17. yüzyılda Hollanda'nın

düşünce özgürlüğüne yer veren bir ülke olarak önemini abartmamak imkânsızdır. Hobbes bile kitaplarını orada bastırmak zorunda kalmış, Locke, İngiltere'den oraya sığınmış, Boyle, orada yaşamayı zorunlu görmüştü. Hollandalı Spinoza'nın başka bir ülkede yaşamayı herhâlde çok güç olurdu (Russell, 2000: 313). Hollanda, en azından mülk sahibi olanlar için, yaşamının daha kolay ve rahat olduğu, 17. yüzyıl Avrupası'ndaki diğer ülkelerden daha fazla kişisel özgürlüğün bulunduğu bir ülkedydi (Koenigsberger, 1989: 118). Bu barış içinde yaşam, diğer ülkelerdeki kargaşalardan haberdar olan Locke'un, Hollanda'yı iç savaş kaosu içindeki kendi ülkesiyle kıyaslayarak, özgürlük ve hoşgörünün önemini idrak etmesine yol açmış olmalıdır.

1688 Devrimi'nin taraftarı olarak İngiltere'ye Kral William'la birlikte dönen Locke'un fikrî katkılarıyla Parlâmentodan 1689'da Protestan olmayanlara bir Hoşgörü Yasası (Toleration Act) da çıkmıştı. Fakat onların siyasal faaliyetlere ve kamu hizmetlerine katılması yine de sınırlandırılmıştı.

Hoşgörünün İçeriği

Locke, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup'ta* hoşgörüyle ilgili düşüncelerini ve gerekçelerini açıklar. Buradaki önemli nokta, Locke'un hoşgörüyle ilgili gerekçelerinin tamamının ahlâkî gerekçe olmasıdır. Locke, muhtemelen, Hollanda'da kaldığı süre içinde dinî baskılardan kaçan pek çok insanın Hollanda'ya yaptığı katkılara da şahit olmuştu; ancak, onun sorunu, hakikatin insan tarafından keşfedilmesiydi. Locke'un hoşgörüyle esas alınmasının temel sebebi, insanın hakikati keşfetmesine imkân ve fırsat verilmesidir. İnsanı ahlâkî bir varlık olarak ele alan Locke, özgürlüğü de, hoşgörüyle de buna dayandırır. Locke'a göre insan, Tanrı'nın kendi suretinde yarattığı bir varlıktır ve ayrıca ona akıl da vermiştir. Locke, Tanrı tarafından akıl ve

ruh sahibi rasyonel bir varlık olarak yaratıldığı için, insanın, sorumlu bir varlık olduğunu söylemektedir. Ahlâken bir insanın yaptıklarından sorumlu tutulabilmesi için de, davranışlarının hem seçilme hem de gerçekleştirilme açısından insana, ama yalnızca ve yalnızca o insana ait olması gerekir. Öyleyse Locke, bireyin ahlâkî sorumluluğunun onun özgürlüğüne bağlı olduğunu, bu özgürlüğün de temelde Tanrı tarafından ona verildiğini söylemektedir. İnsanın özgürlüğünün tam olabilmesi için, onun, herhangi bir baskıya maruz kalmadan kendi eylemlerini seçerek yapma veya yapmama hakkına sahip olması gerekir (Çetin, 1995:165–207). Oysa dinî hoşgörüsüzlüğün olduğu bir ortamda baskı söz konusu olacak, insanlar, istemedikleri ve seçmedikleri davranışları yapmak mecburiyetinde kalacaktır. Bu durumda Locke'un hoşgörüsüyle ilgili temel gerekçeleri şunlar olmaktadır:

1- Ruhların iyiliği, sivil-siyasal yönetime, diğer insanlara emanet edildiğinden daha fazla emanet edilemez. Çünkü, Tanrı, hiç kimseye bir başkasını kendi dinine sokması için zorlamaya yönelik açık bir otorite vermemiştir. Böyle bir güç, insanların rızasıyla bile olsa, hükümete de verilemez. Çünkü, hiç kimse, ruhunun kurtuluşuyla ilgisini, başkasının seçimine bırakacak kadar kesemez. Hakiki dinin bütün hayatı ve gücü aklın samimi ve tam olarak ikna edilmesine bağlı olduğuna göre, inanıyor olmadan, ikna olmadan, inanç, inanç değildir.

2- Ruhların iyiliği, yetkisi sadece dış kuvvete bağlı olduğu için, siyasî yönetime ait olamaz. Hâlbuki hakikî ve kurtarıcı din, onusuz Tanrı için hiçbir şeyin makbul olmadığı aklın içsel olarak ikna edilmesine bağlıdır. O yüzden insan, dış baskıyla hiçbir inanişe mecbur edilemez. Siyasî yönetim, ancak diğer insanlar gibi kanıtlar kullanarak sapkınları hakikat yoluna çağırabilir. Fakat, ikna

etmek başka bir şeydir, emretmek başka. İlki, tartışmalarla kabul ettirilir, ikincisi, cezalarla. İnsanları uyarmak herkesin görevidir, ancak, zor kullanma hakkı sadece yönetime aittir. Yönetimin yetkileri içinde, bu zor kullanma tekeline kullanarak imanın şartlarını ya da ibadetin biçimlerini kabul ettirmek yoktur.

3- İnsanların ruhlarının kurtuluşu, siyasî yönetime ait olamaz; çünkü, kanunların sertliği ve cezaların şiddeti insanları ikna etmeye ve fikirlerini değiştirmeye yetse bile, ruhlarının kurtuluşuna yardımcı olmaz. Cennete giden tek yol varsa ve eğer her hükümetin bu yola girmeye zorlama hakkı varsa, dünyadaki bunca hükümetten sadece bir tanesi doğru olacak, diğerlerinin ruhları kurtarması mümkün olmayacaktır. (Locke, 1998: 17–19).

Sonuç

Katolikleri ve ateistleri hoşgörünün dışında bırakmasına rağmen, Locke'un hoşgörü teorisi, genel olarak, bugün için de bütün canlılığını sürdürmektedir. Fakat, hoşgörüyle ilgili teorisi kadar onun bireysel tecrübesi de hoşgörünün önemini göstermek açısından yeterlidir. Eski otoriter Locke'tan hoşgörü savunucusu bir Locke'a geçiş sürecinin bize gösterdiği iki şey vardır. Biri, fiilî zararları olmadıkları sürece hoşgörüsüzlere de hoşgörü gösterilmesi gerektiği; diğeri ise, insanların hoşgörü kabul etmelerinin temel nedeninin çoğunlukla, retorik nedenlere değil, pratik tecrübelerle dayandığıdır. Fakat asıl önemlisi, insanı bir tehdit olarak görek onu sınırlamayı esas alan Hobbes'tan ve insanları yerel cam fanuslar içine koyarak, onların minik gökkubbecikler içinde mutluluğu bulacaklarını düşünen Rousseau'dan farklı olarak, Locke, evrensel bir teori kurmaya çalışmış ve temelde onu bir birey ve ahlâkî bir varlık olarak düşünmüştür. Ama, Akal'ın Machiavelli'yle Erasmus'u kıyaslarken vurguladığı üzere, somut güç ilişkilerine dayalı

yerel bir iktidar düşüncesini geliştiren, iktidarı kullanana hiçbir ilkeye bağlanmamasını önermekten başka bir şey yapmayan Machiavelli'den hemen her yerde söz edilmesine ve onun vazgeçilmezliğine vurgu yapılmasına karşılık, genel olarak insanın soyut değerine inancını dile getiren ve barış ülküsü içinde bir Avrupa idealini benimseyen Erasmus'a çok sınırlı yer ayrılması gibi (Akal, 2002: 12), evrensel bir teori geliştiren Locke da hak ettiği ilgiyi görmez bazen. Ancak Locke, insan doğasına güvenen iyimser bir düşünüördür ve ona göre son tahlilde insan, hakikati keşfetme yeteneğine sahip bir varlıktır. Bu yetenek, umulur ki, 300. ölüm yılını idrak ettiğimiz şu günlerde, Locke'un da yeniden keşfedilmesine ve hak ettiği itibarı görmesini sağlayacaktır.

Kaynakça

- AKAL, Cemal Bali, *Modern Düşüncenin Doğuşu* (Ankara, 2003).
- ASHCRAFT, Richard, *Revolutionary Politics and Locke's Two Treatises of Government* (Princeton, 1986).
- BAGBY, Laurie M., *Political Thought, A Guide to the Classics* (Toronto, 2002).
- Çetin İsmail, *John Locke'da Tanrı Anlayışı* (Ankara, 1995).
- DUNN, John, *Locke* (Oxford, 1984).
- GOLOB, Eugene O., "Mercantilism", *Chapters in Western Civilization Volume I* (1948, New York).
- GÖZE, Ayferi, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler* (İstanbul, 1998).
- HEATON, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi, İlkçağ'dan Sanayi Devrimine* Çev. Mehmet Ali KILIÇBAY (Ankara, 1995).
- KOENIGSBERGER, H. G., *Early Modern Europe, 1500-1789, A History of Europe* (New York, 1989).
- LABROUSSE, Elisabeth, "Religious Toleration", *Dictionary of the History of Ideas, Volume IV*, (İnternet versiyonu <http://etext.lib.virginia.edu/cgi-local/DHI/dhi.cgi?id=dv4-17>)
- LEE, Stephan J., *Avrupa Tarihinden Kesitler* (Ankara, 2002).
- LOCKE, John, *Hosgörü Üstüne Bir Mektup*, Çev. Melih YÜRÜŞEN (Ankara, 1998).
- MCNEIL, William, *Dünya Tarihi*, Çev. Alaaddin ŞENEL (Ankara, 2001).
- PENNINGTON, D. H., *Europe In The Seventeenth Century* (1989, New York).
- RUSSELL, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi 2*, Ortçağ, Çev. Muammer SENCER (İstanbul, 2000).
- TOKU, Neşet, *John Locke ve Siyaset Felsefesi* (Ankara, 2003).
- TUĞCU, Tuncar, *Batı Felsefesi Tarihi* (İstanbul, 2000).
- WILLS Jr, John E., *1688 Bir Dünya Tarihi*, Çev. Ali ÇAKIROĞLU (İstanbul, 2002).